

17. Крип'якевич І.П. Історія українського війська (від княжих часів до 20-років ХХ століття) / І. Крип'якевич. – 4-е вид. – Львів: 1992.
18. Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. – Т. 1. – Москва, 1962.
19. Медведев А.Ф. Оружие Новгорода Великого / А. Медведев // Материалы и исследования по Археологии СССР. – Ленинград, 1959. – № 65.
20. Рабинович М.Г. Из истории русского оружия IX–XV вв. / М. Рабинович // Труды института этнографии. Новая серия. – Т. 1. – Москва; Ленинград, 1947. – С. 65–97.
21. Радзивилловская летопись // ПСРЛ. – Т. 38. – Ленинград, 1989.
22. Спицын А.А. Курганы С.-Петербургской губернии в раскопках Л.К. Ивановского / А. Спицын // МАР. – Санкт-Петербург, 1896. – № 20.

Аннотация. Греков В.Д. Наступальное вооружение воинов Юго-Западной Руси X – первой половины XIII в.: попытка типологизации на примере копий. В статье рассмотрен вопрос типологизации комплекса наступательного вооружения Юго-Западной Руси в X – первой половине XIII в. На примере копий проанализированы принципы действия этой схемы. В дополнение к типологизации проведен анализ развития копий. Речь идет о типологизационной системе, которая включила в себя самые распространенные виды наступательного вооружения.

Ключевые слова: Юго-Западная Русь, типологизация, универсальное копье, пика, рогатина, сулицы

Summary. Grekov V. Towards the question of the typology of the South-Western Rus offensive arming in the X – the first half of the XIII century (based on copies). The typology of the offensive arming complex of the South-Western Rus in the X – the first half of the XIII century is covered in this article. Using copies as an example we have reviewed this structuring scheme's principles of operation. And in addition to the typology the development of copies in South-Western Rus in the X – the first half of the XIII century was analyzed. The typological system which includes the most prevalent types of the offensive arming was developed.

Key words: South-Western Rus, classification, universal spear, pike, bear-spear, javelin

Надійшла до редакції 20.11.2011
Затверджена до друку 20.11.2011

УДК 477.4:Бобринські

К.О. Єлесіна

РАФІНАДНЕ ВИРОБНИЦТВО В СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ ГРАФІВ БОБРИНСЬКИХ

Висвітлено етапи соціально-економічної діяльності графів Бобринських щодо налагодження та розвитку рафінадного виробництва у Середній Наддніпрянщині в другій половині XIX – на початку ХХ ст. Розглянуто окремі аспекти технічної, виробничої та торгівельної еволюції рафінадної справи в Смілянському маєтку. Звернуто увагу на соціальні заходи, здійснені графами Бобринськими на підтримку працівників рафінадного підприємства.

Ключові слова: графи Бобринські, рафінадне виробництво, рафінад, завод, торгівля

Виробництво рафінаду являє собою один із важливих сегментів цукрової промисловості. Історичні аспекти його виникнення та розвитку в другій половині XIX – на початку ХХ ст. безпосередньо пов'язані з господарською діяльністю кількох поколінь роду графів Бобринських на території Середньої Наддніпрянщини. Дослідження характерних рис соціально-економічної активності представників його “смілянської гілки” у сфері рафінадного виробництва набуває потреби з позицій як наукових, так і практичних перспектив. З однієї сторони воно заповнить собою практично не досліджену нішу української історії, пов'язану з теоретичним осмисленням спадщини графів Бобринських, яке з ідеологічних причин було неможливе в радянський період і яке лише розпочинається в сучасних умовах. Окрім цього, такі студії містять ряд практичних перспектив, які стосуються

якісних трансформаційних змін харчової промисловості, а також включення України до світового економічного простору та торгівельної системи.

Загальна історична еволюція рафінадного виробництва і, зокрема, місце та роль промислової діяльності графів Бобринських у ній фактично не розглядалися на сторінках наукових праць. У статистико-економічних виданнях другої половини XIX ст. меншовагтість "рафінадної" теми, як у значенні практичної реалізації, так і в сенсі історичного вивчення, пов'язувалася з її програшністю в порівнянні з "цукровою". Вважалося, що, по-перше, виробництво рафінаду є більш простішою операцією, по-друге, його значення для економічного розвитку конкретних територій має меншу вагу, по-третє, питома вага прибутку в цукровій галузі більша, ніж в рафінадній [1, 134]. Ці причини пояснюють загальний низький рівень наукового інтересу до висвітлення зазначеної проблематики як загалом, так і в контексті соціально-економічної діяльності графів Бобринських. Короткі нариси про розвиток рафінадного виробництва у графських маєтках, які, однак, носять не стільки історичний, скільки техніко-економічно-статистичний характер, були опубліковані лише у виданнях кінця XIX – початку XX ст., присвячених господарській діяльності родини [2; 3].

У сучасній історіографії "рафінадна" проблематика продовжує губитися в тіні "цукрової". Так, якщо участь Бобринських у розвитку цукроваріння, хоч і доволі фрагментарно та дотично, але відображена в сучасних наукових працях [4–7], то внесок представників родини у виробництво рафінаду в трактуванні дослідників найчастіше несправедливо обмежений простою констатацією дати, а нерідко й лише факту, відкриття рафінадного заводу в Смілянському маєтку [8, 95; 9, 129; 10, 40].

Метою статті є аналіз розвитку рафінадного виробництва у другій половині XIX – на початку XX ст. у взаємозв'язку з соціально-економічними особливостями господарської системи середньонаддніпрянських маєтностей графів Бобринських.

Перед тим, як перейти до розгляду діяльності родини Бобринських у сфері виробництва рафінаду, важливо відзначити, що становлення цукрової промисловості, частиною якої є рафінадна галузь, пов'язане з ім'ям О.О. Бобринського (1800–1868) – видного вченого, агронома, державного та громадського діяча. У своїх маєтках на території Середньої Наддніпрянщини протягом кінця 1830-х – середини 1840-х рр. він створив ефективно діючу мережу цукрових заводів, практичні успіхи якої не лише показали яскравий приклад суспільної користі [11, 14; 12, 38], а й дали ресурси для подальшого розвитку цукровиробництва [1, 124; 10, 42]. Уже своїм сучасником Бобринський був названий засновником цукрової промисловості як самостійної сфери народного господарства: "Свекловично-сахарная промышленность известна у нас уже с начала столетия, но только в виде частных и робких начинаний. Бобринский вынес ее на плечах своих и дал ей важность и размеры государственной промышленности" [12, 37]. Таку думку П. В'яземського підтримали не лише вчені кінця XIX ст. [11, 14], а й ряд сучасних українських [5, 50; 10, 40; 7, 100] та російських [13, 172; 14, 122] дослідників.

Високоосвічений інтелектуал, гуманіст та патріот О. Бобринський зміг спрогнозувати перспективність та соціальну користь виробництва цукру-піску, рафінаду – очищеного твердого цукру в компактних шматках (тим більше, що для фундації рафінадної галузі існував ряд об'єктивних причин). Як власник цукрового заводу (а в подальшому – цілого їхнього комплексу), Бобринський мусив подбати про напрямки збуту цукру-піску, одним із яких могло стати виробництво рафінаду. Крім цього, повсякденно-побутові реалії життя другої половини XIX ст. свідчили про те, що цукор-пісок тодішньої якості міг застосовуватися для приготування багатьох кондитерських виробів (випічка, консервування тощо), проте для безпосереднього вживання був не надто придатним. По-перше, у ньому залишалися численні сторонні домішки, котрі надавали цукру неприємний присмак бурякової патоки [2, 95], а по-друге, в народі існувала усталена традиція пити чай з цукром "в прикуску" [15, 29]. Як бачимо, саме рафінадна сфера могла стати міцною з'єднуючою ланкою між виробником цукру та його безпосереднім споживачем [1, 135].

Отож, маючи на увазі вище викладені обставини, О.О. Бобринський одночасно з налагодженням системи цукрових заводів у Черкаському та Чигиринському повітах Київської губернії звернувся до виробництва рафінаду. Перший рафінадний завод, в основу роботи

якого була покладена вогнева система, був відкритий графом у 1837–1838 рр. у с. Гречківці Черкаського повіту. Фактична відсутність теоретичної та практичної бази для функціонування заводу одразу зумовила появу значних технічних труднощів, які мали свої негативні наслідки. Так, не проробивши й одного сезону, Гречківський рафінадний завод згорів [16, 425]. Замість нього у 1840 р. (за іншими даними – у 1839 р. [17, 169]) був збудований рафінадний завод у м. Смілі Черкаського повіту [3, 125], проте невдовзі його спіткала доля попередника: у 1843 р. завод був знищений пожежею, а наступного 1844 р. знову відновлений [17, 169]. Відтак нормальна робота Смілянського рафінадного заводу розпочалася лише в середині 1840-х рр. При цьому варто обмовитися, що Смілянське рафінадне підприємство О. Бобринського стало першим у Південно-Західному краї, яке не було пов'язане з виробництвом цукру-піску, а являло собою приклад “чистого” рафінадного [3, 125; 2, 33].

Зауважимо, що перше десятиліття роботи рафінадного заводу навряд чи можна назвати прибутковим, бо виробництво вимагало вкладення значних коштів на вдосконалення технічного обладнання, інфраструктури підприємства. Крім значних грошових затрат, існувала й нагальна потреба розробки, теоретичного осмислення та вдосконалення азів рафінадної справи, оскільки пристойної науково-технічної бази з цього питання не існувало. Показово, що О.О. Бобринський, керуючись власним досвідом та знаннями, очолив роботу з детального вивчення основ виробництва рафінаду. Виконуючи професійні функції хіміка, механіка і технолога одночасно, він власноруч працював на заводі, налагоджуючи систему рафінадного виробництва [10, 43]. Користуючись особистими зв'язками, граф намагався залучати до цієї справи людей, котрі більш-менш розумілися на ній.

Така робота дала свої результати: поступово завод перевели на парову систему роботи, було оптимізовано затрати робочої сили та спрощено прийоми рафінування [3, 127]. Збільшилися й обсяги роботи заводу: якщо у перший рік свого існування завод виробив 11,2 тис. пуд. рафінаду, то у 1845 р. ця кількість складала 64,7 тис. пуд. [18, 31], а в 1851 р. – уже 168,7 тис. пуд. [3, 126]. Окрім цукру-сирцю з власних цукрових заводів, для виробництва рафінаду стали частково використовувати покупний цукор із сусідніх заводів [2, 33].

Проте, досягнення певних успіхів на початку 1850-х рр. ще не гарантувало повного виправдання того ризику, на який пішов О. Бобринський, зайнявшись новою справою виробництва рафінаду. Актуальною та доволі складною залишалася проблема збуту солодкого продукту, умови та високі тарифи його транспортування: “владельцы завода по своим принципам и традициям не могли в торговом деле руководствоваться теми обычными тогда повсеместно приемами и взглядами на торговые операции... под названием спекулятивного ведения дела и под прикрытием торговой сметки и ловкости” [2, 33]. Ризик дещо виправдовувала лише велика різниця в ціні між цукром-піском та рафінадом – від 3 до 5 руб. за пуд [19, 941].

Підйом у розвитку рафінадної справи в маєностях графів Бобринських припав на початок 1860-х років. Основним його імпульсом стала заміна власниками рафінадного заводу робітничо-інтелектуальних кадрів підприємства: замість іноземних техніків (переважно німецьких) на роботу стали запрошувати вітчизняних (російських) спеціалістів, передусім вихованців Петербурзького технологічного інституту [2, 33].

Кардинальні якісні зміни відбулися протягом 1860–1900 рр., коли керівником технічної сторони виробництва був призначений випускник згаданого інституту М. Чериковський. Талановитий вчений-інженер, він не лише продовжив роботу О. Бобринського з опанування основоположних засад рафінадної справи шляхом вдосконалення технічного обладнання, випробування на практиці найновіших прийомів рафінування цукру, а й винайшов ряд своїх власних (зокрема один із них у світовій практиці отримав назву “вибілювання рафінадних голів під тиском за методом Чериковського”) [3, 128].

Уже в перший рік роботи на Смілянському рафінадному заводі М. Чериковський довів обсяги щорічного випуску рафінаду до 300 тис. пуд. У 1866 р. об'єм щорічного виробництва сягнув 156 тис. пуд. рафінаду [20, 116зв.], у 1870–71 р. – 500 тис., у 1884 р. – 699 тис. [17, 170], у 1890–91 р. – 800 тис., у 1899–1900 р. – 1,3 млн [3, 129]. Збільшення обсягів виробітку рафінаду значно підвищило відсоток залучення до виробництва сировини з околичних цукрових заводів, яку графи Бобринські в середині 1880-х рр. закуповували в сусідів [17, 169 зв.].

У період піднесення рафінадного виробництва в господарстві графів Бобринських значна увага власниками приділялася також вдосконаленню інфраструктури заводу. Зокрема, у 1880–1890-х рр. поряд із рафінадним підприємством був влаштований спеціальний невеликий газовий завод, на якому газ добувався з нафти та використовувався для освітлення заводу. На початку 1890-х рр. газ поступився місцем електриці [3, 128].

Про зростання розмаху діяльності рафінадного заводу свідчить і постійне збільшення кількості робітників, задіяних на підприємстві: якщо в 1845 р. на заводі працювало 100 осіб [18, 31], у 1860 р. – 301 [21, 68], у 1866 р. – 490 [20, 116 зв.], то у 1884 р. – вже 770 осіб [17, 170 зв.]. (Говорячи про ці цифри, варто мати на увазі, що вони в основному показують кількість робітників, включаючи й тимчасових, які працювали у виробничий період заводу, тобто, як правило, з січня по червень.)

Реалії другої половини ХІХ ст. були такими, що на промислових підприємствах працювали й неповнолітні робітники. Не виключенням був і Смілянський рафінадний завод: зокрема, наприкінці 1860-х рр. неповнолітні робітники складали 1/5 від загальної кількості штату [20, 116 зв.]. Для підвищення їхньої робітничої кваліфікації та спрощення подальших шляхів професійної соціалізації В.О. Бобринський (1824–1898) у 1874 р. відкрив церковнопарафіяльну школу, що невдовзі була перетворена на двокласне училище. У 1892 р. для учнів останнього класу були запроваджені післяобідні 3-годинні заняття ремеслами (слюсарним, столярним, токарним), для чого при училищі були влаштовані окремі майстерні [22, 48]. Як бачимо, соціально-вікова група неповнолітніх працівників перебувала під особливою увагою власників підприємства.

Визначальне місце в системі функціонування рафінадної галузі господарства графів Бобринських займала торгівля рафінадом. Із відкриттям В. Бобринським у 1876 р. залізничної станції "Бобринська" у Смілі та продовженням гілки до Черкас була частково вирішена проблема транспортування рафінаду: залізничне полотно не лише створювало умови для швидкої доставки продукції рафінадного заводу, а й спрощувало її переміщення до Черкас, а звідти Дніпром до найважливіших ринків збуту [3, 126].

У перші роки існування рафінадного заводу єдиною конторою та складом для рафінаду, який призначався на продаж, була Смілянська. У 1845 р. графами Бобринськими були відкриті відповідні контори в Харкові та Курську, а також комісіонерства в Бердичеві та Могильові. На початку 1850-х рр. з'явилася контора в Москві, в кінці 1860-х рр. – в Ростові-на-Дону. До початку 1890-х рр. контори, котрі займалися продажем смілянського рафінаду, діяли в Оренбурзі, Катеринославі, Баку. Існував також ряд торгівельних комісіонерств у невеликих містах та містечках Південно-Західного краю.

Різновекторна торгівля рафінадом була дещо згорнута та географічно переорієнтована у 1892 р., коли урядом з метою зрівняння рафінадних заводів, які використовували сировину з територіально віддалених цукрових заводів, із рафінадними підприємствами, розміщеними в епіцентрі цукрового виробництва, був встановлений єдиний тариф на перевезення цукрових вантажів. Відтак, графи Бобринські, котрим стало не вигідно торгувати рафінадом далеко від заводу по причині конкуренції з московськими і тульськими рафінадними заводами, закрили свої склади в Москві та Казані. Натомість ряд агентств ними було відкрито в районі основного збуту рафінаду – в Білій Церкві, Черкасах, Умані, Єлисаветграді, Кременчузі, Полтаві, Кам'янець-Подільському тощо. У цей же період була зроблена спроба налагодити продаж рафінаду в Заволжі (були відкриті склади в Єкатеринбурзі, Тюмені та Іркутську) [3, 138–139], але вона виявилася невдалою в зв'язку з успішним розвитком місцевої рафінадної справи в районі Самари.

Значна увага приділялася графами Бобринськими й експортній торгівлі рафінадом. Отак, ними був організований регулярний вивіз рафінаду на Кавказ та Середню Азію; власники Смілянського рафінадного заводу мали рафінадні склади в Тифлісі, Баку, Бухарі, Ашхабаді. Великі ставки робилися на торгівлю з Персією. Починаючи з 1910 р. торгівельні зв'язки були налагоджені з Болгарією [3, 140].

Архівні документи свідчать, що у 1905 р. торгівельні склади Смілянського рафінадного заводу знаходилися в Києві (там само знаходилося й головне управління всіма складами), Ашхабаді, Баку, Катеринославі, Миколаєві, Одесі, Ростові, Самарі, Саратові та Смілі [23, 40 зв.]. На початку ХХ ст. загальний обсяг продажу рафінаду становив 1,2 млн пуд. на рік [6, 38].

Налагодження широкої торгівлі вимагало й збільшення асортименту рафінаду. Так, у 1841 р. профільний Смілянський завод випускав рафінад тільки одного сорту – т.зв. “головний” (у вигляді “голів”). Уже наприкінці XIX ст. рафінадні “голови” різнилися за своїми розмірами – великі (вагою 31 S – 28 j фунтів) [2, 124] та малі (вагою 8 – 5 S фунтів) [2, 129]. У 1870–1871 рр. у зв’язку з попитом на пиляний рафінад уперше було застосовано спосіб виробництва плиткового та пресованого рафінаду. До речі, на початку XX ст. саме смілянський пресований рафінад, запакований в оригінальну упаковку (пиляний із голів – по 3, 5 і 10 фунтів, пиляний із плиток – по 2, 4 і 6 фунтів), став єдиним рафінадом російського походження, котрий конкурував з іноземним товаром на Близькому Сході [3, 131].

Випущений рафінад різнився за своєю якістю. Наприклад, т.зв. рафінад “золотого клейма” продавали з рафінадного заводу по 8 руб. 7 коп. за пуд, “срібного клейма” – по 7 руб. 77 коп. за пуд, “білого клейма” – по 7 руб. 40 коп. за пуд [24, 7 зв.]. На початку XX ст. рафінад із підприємства графів Бобринських продовжував залишатися одним з найякісніших та дорогих твердих солодких продуктів у Південно-Західному краї [25, 1037].

Про якість рафінаду зі Смілянського підприємства графів Бобринських свідчить і ряд нагород, отриманих за відзнаки у виставках. Зокрема, у 1840-х рр. та 1850-х рр. на промислових виставках у Петербурзі та Москві завод отримав державний герб; у 1870 р. на Петербурзькій виставці завод повторно отримав першу нагороду та державний герб; у 1871 р. на сільськогосподарській виставці в Києві за продукти нового способу рафінування – золоту медаль Імператорського вільного економічного товариства; у 1873 р. на виставці в Лондоні – велику іменну медаль за плитковий рафінад; у 1872 р. на Московській політехнічній виставці – адресу 1-го ступеню; на виставці у Петербурзі, котра діяла в рамках з’їзду вітчизняних діячів технічної та професійної освіти у 1889–90 р. – подяку за участь та експонати заводського училища; у 1894 р. на гігієнічній виставці у Петербурзі – малу золоту медаль за експонати заводського училища [2, 56].

Зі смертю М. Чериковського у 1900 р. роботу рафінадного заводу взяв під свій контроль тодішній власник Смілянського маєтку Л.О. Бобринський (1831–1915). Він одразу зосередився на вдосконаленні технічного оснащення заводу та його інфраструктури, задля чого у 1901–1902 рр. провів капітальну перебудову усього підприємства. Рафінадний завод був обладнаний досконалішими технічними та механічними приладами і конструкціями, котрі були покликані мінімізувати фізичну працю робітників заводу. До кінця першого десятиліття XX ст. обсяг виробництва рафінаду досяг 1,5 млн пуд. при середній добовій обробці цукру-піску близько 8 тис. пуд. [3, 131].

Л. Бобринський, як і його батько, багато працював над персональним осмисленням підвалин рафінадної справи. Принагідно можна зазначити, що досить цікавими у цьому сенсі є матеріали з особистої бібліотеки графів Бобринських, котрі становлять частину експозицій музею історії Смілянського технікуму харчових технологій (м. Сміла, Черкаська обл.). Зокрема, наукові публікації, присвячені теоретичним аспектам рафінадної справи, містять численні свідчення про їхнє ретельне опрацювання: підкреслювання, виділення, нотатки [26]. Приналежність друкованих видань представникам родини Бобринських хоч і не гарантує повної впевненості в ідентифікації авторів поміток, проте дає певні підстави вважати, що це були саме члени графської сім’ї.

Л.О. Бобринський з усіх поколінь власників Смілянського маєтку особливо вирізнявся уважним ставленням до забезпечення потреб працівників рафінадного заводу, кількість яких у 1913 р. сягнула 1258 осіб [27, 44 зв.]. Однією з найбільш суттєвих реформ на цьому шляху було те, що граф чи не перший у Київській губернії ініціював заміну 12-годинного робочого дня (в 2 зміни) на 8-годинний (в 3 зміни), без зменшення при цьому оплати праці [3, 132]. Уперше така практика була запроваджена в 1898 р. у кочегарному відділенні рафінадного заводу і поступово вводилася у виробничих секторах з більш тяжкою працею [28, 1]. До речі, вже в 1891–1892 рр. на Смілянському рафінадному заводі був запроваджений поступовий перехід поденної роботи з 11-годинного графіку на 9-годинний (у 1899 р., однак, робітники окремих цехів, як наприклад, бондарного, лісопильного та млинового, працювали по 11 годин, при тому, що машиністи, паровщики та кочегари цих відділень працювали в 2 зміни по 6 годин [29, 39]). Окрім цього, з внутрішнього розпорядку заводу

були виключені роботи у нічний час доби, на завод не приймалися особи, віком до 19 років. А ті, хто працював, мали обов'язково знати грамоту.

Поступово зростала й заробітна плата робітників заводу. Так, якщо у 1866 р. майстри отримували жалування від 10 до 150 руб. на місяць, сезонні робітники – від 8 до 20 руб. чоловіки, 6 руб. жінки, 5 руб. 50 коп. підлітки (молодші 16-ти років), а постійні робітники – 30 руб. чоловіки, 20 руб. жінки, 15 руб. підлітки [20, 116 зв.], то у 1912 р. середня заробітна плата робітника сягала 140 руб. [3, 194]. Розмір заробітної платні на рафінадному заводі не був константною цифрою, а вираховувався в залежності від річних прибутків підприємства. Як приклад можна навести майстра рафінадного заводу О.І. Федосєєва, котрий заключив у 1865 р. договір зі Смілянською конторою про те, що отримуватиме 60 коп. із кожних 100 руб. прибутку заводу, але не менше 83 руб. 33 коп. на місяць [24, 7 зв.]. У такій схемі було раціональне зерно стимуляції робітників до якомога сумліннішої та продуктивнішої роботи.

Для працівників рафінадного підприємства створювалися гідні умови роботи та відпочинку. Зокрема, здійснювався постійний контроль за гігієною роботи на заводі, була налагоджена система медичної допомоги, проводився моніторинг захворювань. До слова сказати, медичне обслуговування поширювалося не лише на працівника заводу, а й на всіх членів його родини. Значну позитивну роль відіграла система соціального страхування, складовими якої були безстрокові пенсії, котрими забезпечувалися працівники заводу на випадок інвалідності. Показовим прикладом у цьому плані є доля вже згаданого вище майстра О. Федосєєва, котрий з причин, які, на жаль, нам не вдалося встановити, у 1889 р. уже значився в списках тих, хто отримував від графів Бобринських довічну пенсію у розмірі 1440 руб. [30, 2].

Отже, рафінадне виробництво було важливою складовою соціально-економічної активності графів Бобринських у другій половині XIX – на початку XX століття. Воно було органічно пов'язане з "цукровим комплексом" господарської системи середньонаддніпрянських маєтностей графів Бобринських, становлячи собою його повноцінний та економічно важливий сегмент. Наявність рафінадної ланки, з одного боку, забезпечувала існування джерел збуту цукру-сирцю, що вироблявся на цукрових заводах, а з другого – відкривала широкі перспективи торгівлі вигідним солодким продуктом, які активно використовувалися представниками графської родини у різновекторних напрямках. Налагодження ефективної роботи основного рафінадного підприємства маєтностей Бобринських – Смілянського рафінадного заводу – полягало не лише у клопотах про технічне оснащення та вигідну інфраструктуру підприємства, а й у широких освітньо-кваліфікаційних заходах для його працівників та наданні їм відчутної соціальної підтримки.

Література

1. Обзор различных областей мануфактурной промышленности России. – Т. 1. – Санкт-Петербург: Тип-я И. Отризко, 1862. – 506 с.
2. Производство сахара на заводах Графов Бобринских Киевской губернии. – К.: Тип-я С.В. Кульженко, 1896. – 325 с.
3. Смела. Краткое статистико-экономическое описание имений и заводов Графов Льва Алексеевича, Алексея, Андрея и Георгия Александровичей Бобринских в Киевской губернии, для Всероссийской Выставки 1913 года в Киеве / Сост. В. Головня. – К.: Тип-я Р. Лубковского, 1913. – 198 с.
4. Довжук І.В. Цукрова промисловість Наддніпрянської України в середині XIX ст. / І. Довжук // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя: Просвіта, 2005. – Вип. XIX. – С. 100–103.
5. Темірова Н.Р. Поміщики України в 1861–1917 рр.: соціально-економічна еволюція / Надія Темірова. – Донецьк: ДонНУ, 2003. – 319 с.
6. Темірова Н.Р. Поміщики Бобринські / Надія Темірова // Український селянин. – Черкаси, 2002. – Вип. 5. – С. 34–40.
7. Клименко Т.А. Економічний розвиток Черкащини в XIX ст. / Тетяна Клименко // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К.: Ін-т історії України НАНУ, 2008. – Вип. XIV.
8. Тимошенко В. Підприємницька діяльність дворянства Правобережної України в пореформений період / В. Тимошенко // Часопис української історії. – К.: Книги – XXI, 2008. – Вип. 10. – С. 94–98.

9. Донік О.М. Участь дворян України в промисловому виробництві (початок ХІХ ст. – 1850-ті рр.) / О. Донік // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст... – С. 121–136.
10. Ковалинський В.В. Меценаты Киева / В. Ковалинський. – К.: Кий, 1998. – 528 с.
11. Слонимський Л. Бобринський, граф Алексей Алексеевич / Л. Слонимський // Венгеров С.А. Критико-биографический словарь русских писателей и ученых (от начала русской образованности до наших дней). – Т. IV. – Отдел. I. Боборыкин-Богоявленский. – Санкт-Петербург: Тип-я М.М. Стасюлевича, 1895. – С. 12–18.
12. Граф Алексей Алексеевич Бобринский. Воспоминания князя П.А. Вяземского. – Москва: Тип-я Т. Рис, 1868. – 39 с.
13. Петрова М.В. Из прошлого рода графов Бобринских / М. Петрова // Вопросы истории. – 1993. – № 5. – С. 171–175.
14. Сокольский И. Настоящий молво Бобринского завода / И. Сокольский // Наука и жизнь. – 2010. – № 8. – С. 122–127.
15. Державний архів Черкаської області. – Ф. 5950, оп. 1, спр. 28.
16. Коваленко А. Земли родной минувшая судьба, или Сказанье о Смелянщине / А. Коваленко. – Москва: ВеГа, 2009. – 892 с.
17. Державний архів Київської області (далі – ДАКО). – Ф. 804, оп. 1, спр. 1671.
18. Там само. – Ф. 2, оп. 1, спр. 22601.
19. Цехановский М.Ю. Исторический обзор свеклосахарной промышленности (1800–1904) / М. Цехановский // Вестник сахарной промышленности. – 1904. – № 23. – С. 934–942.
20. ДАКО. – Ф. 804, оп. 1, спр. 215.
21. Ведомость рафинадных заводов за 1860 г. // Обзор различных областей мануфактурной промышленности России... – С. 68–75.
22. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІАУ). – Ф. 575, оп. 1, спр. 7.
23. Там само. – Ф. 619, оп. 1, спр. 944.
24. Там само. – Спр. 99.
25. Сахарные рынки // Вестник сахарной промышленности. – 1901. – № 24. – С. 1036–1037.
26. Див. матеріали експозицій: Карлсон Э. Варка и кристаллизация низших продуктов: способ Гроссе / Э. Карлсон // Вестник сахарной промышленности. – 1901. – № 5. – С. 182–187; Карлсон Э. Варка и кристаллизация низших продуктов: способ Гроссе / Э. Карлсон // Вестник сахарной промышленности. – 1901. – № 6. – С. 228–236; Васильев М.К. Новый Черкасский рафинадный завод / М. Васильев // Вестник сахарной промышленности. – 1901. – № 27. – С. 5–13.
27. ЦДІАУ. – Ф. 574, оп. 1, спр. 1728.
28. Там само. – Ф. 575, оп. 1, спр. 341.
29. Там само. – Спр. 105.
30. Там само. – Ф. 619, оп. 1, спр. 609.

Аннотация. *Елесина Е.А. Рафинадное производство в социально-экономической деятельности графов Бобринских. Освещены этапы социально-экономической деятельности графов Бобринских по налаживанию и развитию рафинадного производства на Среднем Поднепровье во второй половине ХІХ – начале ХХ вв. Рассмотрены отдельные аспекты технической, производственной и торговой эволюции рафинадного дела в Смелянском имении. Обращено внимание на социальные меры, предпринятые графами Бобринскими для поддержки работников рафинадного предприятия.*

Ключевые слова: *графы Бобринские, рафинадное производство, рафинад, завод, торговля*

Summary. *Yelesina K.O. Lump sugar production in the socio-economic activity of counts Bobrinskys'. This article highlights the stages of socio-economic activity of counts Bobrinskys' directed to setting and development of lump sugar production in the Middle Podniprovia at the second half of the 19th – the beginning of the 20th centuries. The author views particular aspects of technical, productive and trading evolution of lump sugar case in Smila estate and pays attention on social measures, which were by counts Bobrinskys made for support of lump sugar enterprise's workers.*

Key words: *counts Bobrinskys, lump sugar production, lump sugar, plant, trade*

Надійшла до редакції 20.11.2011

Затверджена до друку 20.11.2011